

Eriksberg – en kungsgårdskyrka?

Eivind Claesson

1. Inledning

I den här uppsatsen ska en fråga diskuteras som har tagits upp i många sammanhang tidigare, nämligen den om Eriksbergs kyrka i Västergötland kan knytas till den erikska ätten, vilken var den dominerande kungamakaren i Sverige under 1100- och 1200-talet. Tidigare har man främst analyserat den eventuella kopplingen mellan Eriksberg och den erikska ätten utifrån det skriftliga källmaterialet, vilket utsatts för källkritisk granskning. Det torde vara svårt att komma vidare med det skriftliga materialet i nuläget, utan den ståndpunkt man intar utifrån det skriftliga materialet bestäms sannolikt huvudsakligen av respektive forskares vetenskapssyn och tolkning av det tidiga Sveriges historia.

För att försöka komma vidare ska här i stället den romanska stenkyrkan i Eriksberg analyseras med avseende på om det går att finna arkitektoniska drag eller detaljer som pekar i den ena eller andra riktningen vad gäller Eriksbergs anknytning till kungamakten. Analysen förutsätter därmed att en koppling mellan erikska ätten och sockennamnet Eriksberg är direkt överförbart i en koppling med kyrkobyggnaden i sig som nära knuten till ett gods eller gård.

Det är ganska vanligt inom den kyrkoarkeologiska forskningen att man försöker länka vissa arkitektoniska drag eller utsmyckningar till ägorättsliga för-

hållanden. Exempelvis har romanska torn och Eskilstunakistor satts i samband med kyrkor uppförda på kunglig domän.¹ Själv har jag tolkat de romanska stenkyrkobyggandet i sig som en stormannaföreteelse och de romanska rundkyrkorna har jag försökt att sätta i samband med biskopligt ägda byar.²

2. Eriksbergs kyrka

Enligt ett tillägg till äldre Västgötalagen från slutet av 1200-talet fanns det då 517 kyrkor i Västergötland. Uppgiften ger inte intryck av att vara schablonmässigt tillkommen, utan återspeglar sannolikt verkligheten väl. Därmed framstår landskapet som det särklassigt kyrkrikaste i landet. Uppskattningsvis har vid denna tid 70% av kyrkorna utgjorts av romanska stenkyrkor, medan knappt 30% varit träkyrkor. Omkring 50 kyrkor har haft ett romanskt torn.

Eriksbergs socken är belägen i Gäsene härad, som geografiskt ligger centralt i Västergötland. Det ligger dock utanför den agrara kyrktäta huvudbygden, som har en mycket hög uppodlingsgrad och där de medeltida monumentala anläggningar som vi förknippar med kungamakten är belägna. Gäsene härad består av ett småkuperat landskap som inte är så lämpat för åkerbruk och före utdikningarna har stora delar bestått av våtmarker, varför boskapshållning bör ha varit den dominerande agrara näringen.

Fig. 1. Eriksbergs gamla kyrka från sydöst. Foto: E. C.

Kyrktätheten är ganska stor, vilket tyder på ett relativt tätbefolkat område.

Eriksbergs gamla kyrka lämnades öde efter att en ny kyrka byggts 1884. Den gamla kyrkan tilläts inte förfalla och under senare år har den rustats upp och används nu för gudstjänster, medan den stora nya kyrkan är i sämre skick. Den gamla kyrkogården är omgiven av en bogårdsmur med stigluckor.

Eriksbergs kyrka bestod ursprungligen av långhus och smalare kor avslutat med absid (fig. 1). Kyrkan har en relativt hög resning och absiden täcker nära nog hela korväggen. Portaler finns i syd, väst och norr. Den södra och västra portalen är smal och hög med rundbågig täckning, medan den igensatta nordportalen är liten och krönt av en enkel överliggare i sandsten (fig. 2). Långhuset är ovanligt långt

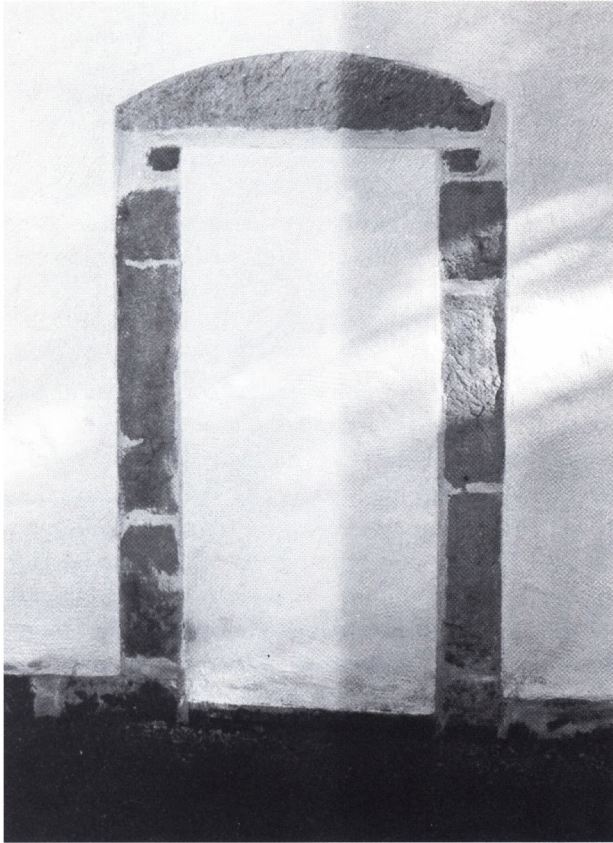

Fig. 2. Den enkla och låga nordportalen som skiljer sig från syd- och västportalens höga resning. Foto: E.C.

och portalerna är placerade långt ifrån västgaveln. På norra sidan finns en sekundärt tillbyggd sakristia och i söder ett vapenhus i trä.

Kyrkans kor är täckt av ett tunnvalv, vilket fortsätter rakt ut i triumfbågen, som därmed bör vara ursprunglig och ovanligt bred. Långhuset har ett platt trätak, men ursprungligen har takstolarna varit synliga. De har en ålderdomlig konstruktion och bör

Fig. 3. Koret med romanska målningar och det treppstegsformade absidfönstret. Foto: E.C.

vara ursprungliga. Alf Bråthen har gjort en dendrokronologisk undersökning och kunnat datera ett remstycke till 1153.³

Hur ljusöppningarna suttit går inte att avgöra säkert idag, men det har nog rört sig om något enstaka rundbågigt fönster i långhusets sydvägg. En ur-

Fig. 4. Det märkliga relikvinskrinet från Eriksberg. Foto ATA Statens Historiska Museer.

sprunglig ljusöppning finns i absidens östvägg och fönstret är format som en trappa med tio steg, vilken har tolkats som en Jacobsstege till himlen (fig. 3).

Kyrkan har varit rikligt försedd med romanska målningar, men det mesta har idag försvunnit. Dopfunten är cylindrisk med en mycket stor fotplatta. Ornamentiken inskränker sig till en enkel rundstav upp till och en dubbel rundstav ner till.

Från Eriksbergs kyrka kommer ett märkligt relikvinskrin, vilket nu förvaras vid Statens historiska muse-

um. Skrinet är format som en kyrkobyggnad och utfört i förgylld kopparplåt, som är rikligt dekorerad och försedd med latinsk text som berättar vilka helgon som relikerna tillhör (fig. 4).

3. Erikska ätten och Eriksberg

Förutom själva sockennamnet, som också är namnet på kyrkbyn, finns det en tidig skriftlig uppgift som förknippar Eriksberg med den erikska ätten. I äldre Västgötalagen, från omkring mitten av 1200-talet, finns en kungalängd där Knut Eriksson får följande beskrivning: »Den femtonde var konung Knut, han vann Sverige med svärd och tog av daga konung Karl och konung Boleslav. Och han hade många slag mot Sverige och segrade i dem alla och hade mycken möda innan han fick Sverige i lugn besittning. Sedan var han en god konung, då hans makt började stadga sig. Och i tjugotre år var han konung och dog i Eriksberg i Gäsene härad. Och i Varnhem ligger han begravnen.«¹ Knut anses ha regerat från 1167 till sin död 1195. Han var son till »Erik den helige« Jedvardsson om vilken vi inte vet mycket men han lär ha regerat Sverige under några år på 1150-talet och lidit en våldsamt död vid Uppsala 1160.

Det är sannolikt att det är uppgiften i Västgötalagen som sedan traderats vidare i medeltida krönikor och fångats upp av lärda män under 1700- och 1800-talet, vilket lett till en rad förvanskningar och traditionsbildningar, vilka inte har något intresse i detta sammanhang. Historiker har i allmänhet accepterat traditionen och ansett att den erikska ätten ägt gods i Eriksberg. Historikern Lars Gahrn har dock i en strängt källkritisk analys helt avfärdat uppgiften i äldre Västgötalagen som ett belägg för att ätten skulle ha någon förankring i bygden; han menar att det mycket väl kan vara en tillfällighet att Knut dog på

Fig. 5. Uppmätning av murverket vid en omputsning. Eivind Claesson/Åhusborgs Länsmuseum.

denna plats och han anser också att bynamnet Eriksberg bör vara betydligt äldre och dessutom är ett vanligt förekommande ortnamn.⁵

En uppgift med högt källvärde finns också i den till äldre Västgöotalagen fogade biskopslängden. Där berättas att biskop »Bengt den gode«, som levde under andra halvan av 1100-talet, skänkte två klockor samt böcker till Eriksbergs kyrka.

Kyrkan som historiskt källmaterial har använts av Harald Wideén som har behandlat Eriksberg. Han anser inte att kyrkan uppvisar några speciella drag som utmärker den framför andra romanska sockenkyrkor i Västergötland. Han medger visserligen att de romanska målningarna är ovanliga, men anser att sådana kommer att påträffas i många andra kyrkor framöver. Det finns därför ingen anledning att utifrån kyrkobyggnaden argumentera för ett samband mellan Eriksberg och erikska ätten.⁶

4. Kyrkoarkeologisk analys

I ljuset av de senaste årens kyrkoarkeologiska forskning finns det anledning att åter pröva hypotesen att erikska ätten skulle haft ett stamgods i Eriksberg och där uppfört och påkostat en gårdskyrka.

Om vi börjar med kyrkobyggnadens storlek kan man konstatera att den är ganska blygsam och inte utmärker sig framför andra. Intressant i sammanhanget är ny dansk forskning som framhållit att något samband inte behöver råda mellan en kyrkas storlek och dess anknytning till de högsta sociala skikten. Kyrkan har inte varit öppen för andra än ägarens familj, varför storleken varit av mindre betydelse.⁷

Kyrkans långhus är som nämnts ovanligt långt och portalerna placerade en bra bit från västgaveln. Detta har föranlett att man gärna tolkat långhuset som tillbyggt åt väster, vilket inte är någon ovanlig förete-

else. Vid en total utvändig putsavknackning 1989 kunde dock konstateras att långhuset är uppfört i ett skede (fig. 5).⁸ I Danmark har liknande förhållanden tolkats som uttryck för stormannainflytande, med förhöjningar och podier i långhusets västra del och ett flertal anläggningar med denna typ av arrangemang har påträffats. Västportal är också ovanligt och brukar förknippas med stormannainflytande manifesterat i långhusets västra del.⁹

Koret är täckt av ett tunnvalv, vilket avviker från flertalet romanska kyrkor i Västergötland. Om tillkomsten har ett direkt samband med avsikten att utföra romanska målningar är svårt att avgöra. I koret finns också den märkliga trappstegsformade smygen, vars tolkning är osäker men möjligen kan höra samman med den stora tjockleken på absidmuren.

Kyrkan har varit rikligt försedd med romanska målningar. De har senast ingående behandlats av Viola Hernfjäll, som framför en rad spännande och väl underbyggda teorier.¹⁰ Alla väggar har varit målade, utom västväggen, men idag återstår endast fragment. I absiden finns en framställning av Majestas Domini i en mandorla. Valvhjässan i koret har ursprungligen haft fyra rundlar med kardinaldygerna men har senare, troligen på 1200-talet, målats över med en framställning av korsfästelsen. På korets södra vägg finns Abraham och Isak vid offeraltaret, medan nordväggens figurer inte gått att tyda. Av långhusets målningar finns den intressantaste ovanför triumfbågen. Den visar en ängel flankerad av två gloriaförsedda kungar.

Hernfjäll anser att målningarna är påkostade och håller hög klass. Målningarna sätts i samband med benediktinskt och engelskt inflytande och dateras till omkring 1170. Den högra kungen antas vara Erik den helige, som genom sonen Knuts försorg börjat

Fig. 6. Dopfunten har en ålderdomlig karaktär med engelska förebilder.
Foto: E.C.

vördas som helgon och martyr redan vid denna tid; det äldsta skriftliga belägget finns i Vallentunakalendariet och är från 1198. Målningsprogrammet i ättens gårdskyrka skulle alltså vara tillkommet på initiativ av Knut Eriksson för att få fadern helgonförklarad och på så vis stärka ättens anspråk på kronan.

Det magnifika relikskrinet är närmast unikt i Sverige, förutom ett skrin från Jäla kyrka, som inte ligger så långt ifrån Eriksberg. Dopfunten utmärker sig också genom sin ålderdomliga karaktär och har sina direkta förebilder i England (fig. 6).¹¹ Ute på kyrko-

gården finns en enkel gravhäll, som kan dateras till romansk tid och mycket väl kan vara tillkommen vid mitten av 1100-talet när kyrkan verkar byggas (fig. 7).

Enligt jordeboken från 1566 hade kyrkbyn 4 hemman. Socknen hade vid samma tid 6 hela och 1 halvt skattehemman, 2 kronotorp, 3 hela och 4 halva frälsehemman, 7 hela kyrkohemman, 1 helt prebendehemman samt 8 hela biskopshemman.¹² Intressant i sammanhanget är en gård belägen strax söder om kyrkan. Den heter idag Brickagården men skrivs på äldre kartor Brytjegården, vilket antyder att här har funnits en bryte, som drivit gården för ägare som bott på annan ort.¹³ I socknen finns en större gård som heter Ladås.

5. Avslutning

Om man försöker utvärdera denna genomgång kan man konstatera att Eriksbergs kyrka utmärker sig på flera sätt, även om den till sin monumentalitet och storlek är ganska ringa. Jag vill mena, att de arkitektoniska drag och de inventarier som hör till kyrkan utgör starka indicier på att den erikska ätten verkligen har ett samband med Eriksberg.

Indicierna förstärks av den bild av jordägandet som framträder i 1500-talets material. Det stora antalet kyrkohemman och biskopshemman kan kopplas samman med donationer från kungamakten under äldre medeltid till biskopsbordet som snabbt växte. En tidig donation kan förklara varför vi i det medeltida materialet inte senare hittar några spår efter kungaätten i Eriksberg.

En historieforskning som endast ägnar sig åt källkritiska dekonstruktioner har nog kommit in i en återvändsgränd. Vi kan aldrig med full säkerhet få reda på var Erik den helige kom ifrån, men någon-

Fig. 7. Romansk gravhäll uppställd mot bogårdsmuren vid en stiglucka.
Foto: E.C.

stans kom han ifrån, det är i varje fall säkert, och genom att kombinera skriftligt och arkeologiskt material kan vi börja ringa in skeenden i historiens dunkel.

Noter

1. Redelius 1972, Neill&Lundberg 1994.
2. Claesson 1989.
3. Bråthen 1991.
4. Westgöta-Lagen 1827.
5. Gahrn 1986.
6. Wideén 1961.
7. Wienberg 1993 s 177.
8. Claesson 1991.

9. Stiesdal 1983 s 16, Hansen&Sørensen 1979 s 65.
10. Hernfjäll 1993 s 29-42.
11. Hallbäck 1966 s 14.
12. Lundahl 1961 s 83.
13. Hernfjäll 1993 s 29-30.

Litteratur

- Bråthen, Alf: Den märklige takstolen i Eriksbergs kyrka. *Skärvor och fragment. Kring medeltid i Ätusborgs län*. Vänersborg 1991. S. 94-99.
- Claesson, Eivind: *Cuius ecclesiam fecit*. Lund 1989.
- Claesson, Eivind: Bakom putsen på Eriksbergs gamla kyrka. *Skärvor och fragment. Kring medeltid i Ätusborgs län*. Vänersborg 1991. S. 89-93.
- Gahrn, Lars: Erik den heliges Ätt och Eriksberg i Gåsene. *Från Borås och de sju häraderna 1986*. Borås 1986.
- Hansen, Als, B & Sørensen Aaman, M: Den usynlige kirke. *Strejfllys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København 1979.
- Hernfjäll, Viola: Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift. Skara 1993.
- Lundahl, Ivar: Det medeltida Västergötland. Uppsala 1961.
- Neill, Tom & Stig Lundberg: Förnyad diskussion om »Eskilstunakistorna«. *Fornvännen* 1994/3. Stockholm 1994. S. 145-159.
- Redelius, Gunnar: Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland. Stockholm 1972.
- Stiesdal, H: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Möller*. København 1983.
- Westgöta-Lagen, utgiven av Collin H S & C. J Schlyter. Stockholm 1827.
- Wideen, Harald: Medeltidskyrkan i Eriksberg. *Från Borås och de sju häraderna 1961*. Borås 1961.
- Wienberg, Jes: Den gotiske labyrint. Lund 1993.